

rinde olduğu gibi (*Envârü't-tenzîl*, I, 237) Kur'an-ı Kerim'de muarızlara karşı getirilen aklî delillerin mantıkî kıyas esasına göre açıklandığı görülür. Beyzâvî ahkâm âyetlerini tefsir ederken fikhî mezhepler arasındaki ihtilâflardan bahsederek özellikle Şâfiîler'le Hanefîler'in istidlâl ettikleri âyetleri belirtmiş, Hanefîler'in görüşlerini isabetsiz bulup eleştirmiştir. Bu arada kevnî âyetleri yorumlarken ayrıntılı açıklamalar yapmış, dünyanın yuvarlaklığıyla hareket etmekte olduğu görüşünün savunulması örneğinde görüldüğü gibi (I, 186) isabetli bir ilmi tefsir metodu uygulamıştır.

Envârü't-tenzîl, az sayıdaki İsrâiliyat'ın yanında sûrelerin faziletlerine dair uydurma hadislerle yer vermesi, tarihî konulara ilişkin bazı yanlış bilgiler ihtiva etmesi, rivâyet metodu yanında dirâyet metodunu uygulaması gibi hususlarda bazı âlimlerce tenkit edilmiştir (bk. BEYZÂVÎ). İsrâiliyat ve uydurma hadisler konusunda Kâtib Çelebi gibi bir kısım âlimlerin mâzûr göstermeye çalıştığı Beyzâvî'nin bu kusurları ilim adamlarının çoğunluğu tarafından önemli hata olarak değerlendirilmiştir. Eserde bu tür rivayetlerin bulunması, hadis usulü açısından bir araştırma yapılmadan Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ındaki rivayetlerin aynen iktibas edildiğini göstermektedir.

Edebî ve felsefî tahlillerin vezir bir üslûpla ifade edilmesinden dolayı zor anlaşılmasına rağmen eser büyük itibar görek medreselerde okutulmuş ve daha sonra yazılan tefsirler için vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Özellikle felsefe, kelâm ve tabiat konularına dair açıklamaları belâgat kaideleriyle mezcedip edebî bir üslûpla ortaya koyması onun beğenilen özellikleri arasındadır. İstanbul, Kahire, Bombay, Leknev gibi ilim merkezlerinde birçok defa basılan eseri H. O. Fleischer Leipzig'te neşretmiş (1846-1848), bu neşri esas alan Winand Feel tarafından hazırlanan bir fihristle birlikte aynı yerde tekrar basılmıştır (1878).

Eserin tamamı veya ihlâs ve Fâtiha sûreleriyle Âyetü'l-kürsî gibi bazı bölümleri üzerinde şerh, hâşiye ve ta'lik tarzında gerçekleştirilen çalışmaların sayısı 250'den fazladır. İbn Temcîd (İstanbul 1287), Şeyhzâde Mustafa b. Kocâvî (İstanbul 1283), Abdülhakîm es-Siyâlkûtî (Kahire 1271), Şehâbeddin el-Hafâcî (Kahire 1283) ve İsmâil b. Muhammed el-Konevî (İstanbul 1283) tarafından yapılan hâşiyeler *Envârü't-tenzîl* üzerindeki çalışmaların en meşhurları arasında yer

alır. Ayrıca Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman (ö. 874/1469) eseri ihtisar etmiş, Muhammed Abdürreâuf el-Münâvî (ö. 1031/1622) *el-Fethu's-semâvî fi tahrîci eḥâdisi'l-Beyzâvî* (*Keşfü'z-zunûn*, I, 193, 194) ve Himmetzâde Muhammed b. Hasan ed-Dimaşkî (ö. 1175/1761) *Tuḥfetü'r-râvî fi tahrîci eḥâdisi'l-Beyzâvî* (*İzâhu'l-meknûn*, I, 248) adlı eserlerinde tefsirde bulunan hadisleri tahrîc etmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl* (Şeyhzâde, *Hâşiye içinde*), İstanbul 1282; *Keşfü'z-zunûn*, I, 186-194; Osmanlı Müellifleri, I, 334-336; Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, İstanbul 1927, s. 113-115; Serkis, *Mu'cem*, I, 616-618; *İzâhu'l-meknûn*, I, 138-142, 248; Brockelmann, *GAL*, I, 530-533; *Suppl.*, I, 738-741; a.mlf., "Beyzâvî", *İA*, II, 593; M. Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-müfessirân*, Kahire 1381/1961-62, I, 296-304; Fâzıl b. Âşûr, *et-Tefsir ve ricâlüh*, Tunus 1966, s. 95-107; Elmalılı, *Hak Dini*, X, 508; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II, 528-535; Ma'a'l-Mektebe, s. 381-383; Ali Şevâh İshak, *Mu'cemü muşannefâtü'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Riyad 1403-1404/1983-84, II, 125-126; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, II, 295-314; Kâsîd Yâsir ez-Zeydî, "Tefsîrü'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân", *Âdâbü'r-râfideyn*, XII, Musul 1980, s. 321-322; J. Robson, "al-Baydâwî", *El²* (Fr.), I, 1163; Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, VI, 100, 102.

İSMAİL CERRAHOĞLU

ENVER PAŞA

(1881-1922)

İttihat ve Terakkî

Cemiyeti'nin liderlerinden,
Osmanlı Harbiye nâzırı.

Asıl adı İsmâil Enver'dir. İstanbul'da Divanyolu'nda doğdu. Doğumu ile ilgili olarak Türkçe ve Almanca otobiyografilerinde farklı tarihler verilmektedir (23 Kasım 1881 Çarşamba, 6 Aralık 1882 Çarşamba). Ailesi Manastırlı olup babası, önceleri Nâfia Nezâreti fen memurluğu yapan, daha sonra surre emini olan ve sivil paşalık rütbesine yükselen Ahmed Bey, annesi Ayşe Hanım'dır. Küçük yaşta gösterdiği aşırı istek sebebiyle henüz üç yaşında iken ibtidâî mektebine kaydedildi. Ardından Fâtiḥ Mekteb-i İbtidâî'si'ne girdi. Bu okulun ikinci sınıfında iken babasının Manastır vilâyeti Nâfia fen memurluğuna tayini üzerine öğrenimine bu şehirde devam ettikten sonra yine aynı yerde askerî rüşdiye ve askerî idâdî tahsilini tamamlayarak Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'ye girdi. Daha o sıralarda, yüksek okullarda yaygın olan II. Abdülhamid aleyhtarı propagandanı etkilendiği otobiyografisinden anlaşılan Enver

Bey, Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'yi dokuzuncu olarak bitirip erkânîharp sınıfı için ayrılan kırk beş kişilik kontenjan içerisinde girmeyi başardı.

Erkânîharp eğitimi sırasında bir defa Yıldız Sarayı'na götürülerek sorgulandıysa da hüküm giymedi. Ancak bu dönemdeki İttihat ve Terakkî Cemiyeti faaliyetlerine katılmadığı kesindir. Sınıf ikincisi olarak okuldan mezun olduktan sonra 1903 yılı Ocak ayında erkânîharp yüzbaşısı rütbesiyle Manastır'daki 13. Seyyar Topçu Alayı'na tayin edildi. Bu esnada Bulgar çetelerinin takip ve tenkili için yapılan harekâta katıldı. 1903 yılı Eylülünde Koçana'da bulunan 20. Piyade Alayı'nın birinci bölüğüne, bir ay sonra da 19. Piyade Alayı'nın birinci taburunun birinci bölüğüne nakledildi. Nisan 1904 tarihinde Üsküp'teki 16. Süvari Alayı'nda görevlendirildi. Aynı yılın ekim ayında İştîp'teki alaya giden Enver Bey iki ay sonra "sunûf-ı muhtelif" hizmetini tamamlayarak Manastır'daki karargâha geri döndü. Burada erkânîharp dairesinin birinci ve ikinci şubelerinde yirmi sekiz gün çalıştı. ardından Manastır Mintika-i Askeriyesi Ohri ve Kırçova mintikaları müfettişliğine tayin edildi. 7 Mart 1905'te kolağası oldu. Bu görevi sırasında Bulgar, Rum ve Arnavut çetelerine karşı girişilen askerî harekâta üstün başarılar gösterdiğinden dördüncü ve üçüncü Mecidî, dördüncü Osmaniye nişanları ve altın liyakat madalyası ile ödüllendirildi; 13 Eylül 1906 tarihinde fevkalâde olarak binbaşılığa yükseltildi. Bulgar çetelerine karşı yürüttüğü faaliyet onun üzerinde milliyetçilik fikirlerinin etkili olmasında rol oynadı. Bu ay içinde Selânik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne on ikinci üye olarak katıldı. Manastır'a dönüşünde cemiyetin buradaki teşkilâtını kurma faaliyetinde bulundu. Bu faaliyetleri, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile merkezi Paris'te olan Osmanlı

Enver Paşa

Terakkî ve İttihat Cemiyeti'nin birleşmesi ve ilk örgütün Osmanlı Terakkî ve İttihat Cemiyeti Dâhilî Merkez-i Umûmisi adını almasından sonra daha yoğun olarak sürdürdü. Terakkî ve İttihat Cemiyeti tarafından başlatılan ihtilâl ve suikast girişimlerine katıldı. Faaliyetinin ihbar edilmesi üzerine İstanbul'a davet edildi. Ancak 24 Haziran 1908 akşamı dağa çıkarak ihtilâlde öncü rolü oynadı.

Tikveş'teki örgütlenme faaliyetinden sonra 21 Temmuz 1908'de Köprülü'ye geçen Enver Bey, 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Abdülhamid'in Meclis-i Meb'ûsan'ı yeniden toplantıya çağıran iradesi sonrasında Selânik'e giderek bu şehirdeki kutlamalara katıldı. Dağa çıkan subaylar arasında en kıdemlisi olduğundan ve Kolağası Niyazi Bey ile beraber en önemli faaliyeti gerçekleştirdiğinden bir anda "kahramân-ı hürriyet" haline geldi ve bu tarihten itibaren yeniden Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti adını kullanmaya başlayan örgüt içindeki askerî kanadın önde gelen isimlerinden biri oldu. 23 Ağustos 1908'de Rumeli Vilâyeti Müfettişliği refakatine verilen Enver Bey, 5 Mart 1909'da 5000 kuruş maaşla Berlin askerî ataşesi olarak görevlendirildi. Çeşitli aralıklarla iki yılı aşkın bir süre devam eden bu görev Almanya'nın askerî durumuna ve sosyal yapısına büyük hayranlık duymasına yol açtı ve onu tam bir Alman hayranı haline getirdi.

31 Mart Vak'ası üzerine geçici olarak yurda dönen Enver Bey İstanbul'da Hareket Ordusu'na katıldıktan sonra tekrar Berlin'e gitti. 12 Ekim 1910 tarihinde Birinci ve İkinci Ordu manevralarında hakem olarak görev yapmak üzere yeniden İstanbul'a geldi ve kısa bir süre sonra geri döndü. Mart 1911'de İstanbul'a çağrılan Enver Bey, 19 Mart 1911'de görüştüğü Mahmud Şevket Paşa tarafından Makedonya'daki çete faaliyetlerine karşı alınacak tedbirleri denetlemek ve bu alanda bir rapor hazırlamak üzere bölgeye gönderildi. Enver Bey do-laştığı Selânik, Üsküp, Manastır, Köprülü ve Tikveş'te bir yandan çetelere karşı alınacak tedbirler üzerinde çalışırken öte yandan İttihat ve Terakkî Cemiyeti ileri gelenleriyle görüştü. 11 Mayıs 1911 tarihinde İstanbul'a döndü. 15 Mayıs 1911'de Sultan Mehmed Reşad'ın yeğenlerinden Nâciye Sultan ile nişanlandı. 27 Temmuz 1911'de Malisör isyanı sebebiyle İskodra'da toplanan İkinci Kolordü'nün erkânıharp reisi olarak Trieste üzerinden İskodra'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. 29 Temmuz'da ulaş-

tığı İskodra'da Malisör isyanının bastırılması, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Arnavut üyeleriyle olan meselelerinin hallinde önemli rol oynadı. Daha sonra Berlin'e geçtiyse de İtalyanlar'ın Trablusgarp'a saldırımları üzerine yurda döndü.

3 Eylül 1911 tarihinde Selânik'te yapılan İttihat ve Terakkî Cemiyeti merkez-i umûmî toplantısında İtalyanlar'a karşı bir gerilla savaşı yürütülmesi fikrini savunan Enver Bey bu görüşünü diğer örgüt üyelerine de kabul ettirdi. 8 Ekim 1911'de padişah ve hükûmet yetkilileriyle görüştüktan sonra İskenderiye'ye gitmek üzere 10 Ekim 1911'de İstanbul'dan ayrıldı. Mısır'da ileri gelen Arap liderleriyle çeşitli temaslar kurup 22 Ekim'de Bingazi'ye hareket etti. Çölü geçerek 8 Kasım'da Tobruk'a ulaştı. 1 Aralık 1911'de Aynülmansûr'da askerî karargâhını kurdu. İtalyanlar'a karşı yapılan muharebe ve gerilla harekâtında büyük başarılar elde etti. 24 Ocak 1912'de resmen Umum Bingazi Mıntıkası kumandanlığına getirildi. 17 Mart 1912 tarihinde bu görevine ilâveten Bingazi mu-tasarırlığına tayin edildi. 10 Haziran 1912'de kaymakam oldu. Kasım 1912 sonlarında Balkan Savaşı'na katılmak üzere Bingazi'yi terkederek tebdili kıyafetle İskenderiye'ye, oradan da bir İtalyan gemisiyle Brindisi'ye gitti. Viyana üzerinden İstanbul'a dönen Enver Bey, 1 Ocak 1913 tarihinde Onuncu Kolordu Erkân-ı Harbiyye reisliğine tayin edildi. Kâmil Paşa hükûmetinin barış antlaşması imzalanması yolundaki çabaları aleyhindeki İttihat ve Terakkî eylemlerinde öncü rol oynadı. 10 Ocak 1913'te Nâzım Paşa ile görüşen Enver Bey, Harbiye nâzırı ile Kâmil Paşa'nın istifaya zorlanması ve yerine savaşa devam edecek bir hükûmetin kurulması konusunda anlaşmaya vardı. Daha sonra bu fikri, Kâmil Paşa'nın görevde kalmasını isteyen Sultan Mehmed Reşad'a da kabul ettirmeye çalıştı.

Enver Bey ile İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin ileri gelenleri 23 Ocak 1913 tarihinde Bâbüâli Baskını'nı gerçekleştirdiler. Enver Bey öncü rol oynadığı bu hükûmet darbesinde Kâmil Paşa'ya istifanâmesini imzalattı. Ardından padişahı ziyaret ederek Mahmud Şevket Paşa'nın sadârete getirilmesini sağladı. Ancak Edirne'yi kurtarmak amacıyla yapılan bu eylem sonrasında, planlanmasında Enver Bey'in de görev aldığı askerî harekâtın başarısızlığı ve Edirne'nin Bulgarlar'a terki İttihat ve Terakkî'yi çok zor duruma düşürdü. 12 Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden

sonra ülke yönetimine fiilen el koyan İttihat ve Terakkî içindeki askerî kadronun da lideri haline gelen Enver Bey hayatî kararların alınmasında etkili oldu. II. Balkan Savaşı sırasında 22 Temmuz 1913'te Edirne'ye girişi toplum nezdindeki prestijini daha da arttırdı. 15 Aralık 1913'te miralay, 3 Ocak 1914'te mirlivâ, aynı tarihte Ahmed İzzet Paşa'nın yerine Harbiye nâzırı oldu. Büyük eleştirilere rağmen gerek kamuoyundaki yüksek prestiji gerekse İttihat ve Terakkî'nin fiilî gücü sayesinde çok genç yaşta ve hızlı terfi sonucu bu makamı elde etmiştir.

8 Ocak 1914 tarihinde aynı zamanda Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye reisliği görevini de üstlenen Enver Paşa yeni görevinde büyük bir gayretle, I. Balkan Savaşı'nda bozguna uğrayan Osmanlı ordusunun yeniden düzenlenmesine çalıştı. II. Abdülhamid döneminin yaşlı paşalarının tamamına yakın bir kısmı emekli edildi ve genç subaylar orduda önemli görevlere getirildi. Enver Paşa'nın maiyetinde çalışmış olan İsmet İnönü ve Kâzım Karabekir gibi subaylar onun bu çabalarının başarılı olduğunu kabul ederler. Enver Paşa'nın bu düzenlemesi bir anlamda Cumhuriyet'in kuruluşunda önemli rol oynayan askerî kadronun da Osmanlı ordu teşkilâtında yükselmesini sağladı. Enver Paşa, Harbiye nâzırlığı sırasında "enveriye" adı verilen askerî başlıklar ve aynı adla anılan, sesli ve sessiz harflerin her birinin ayrı yazılması ile uygulanan bir yazı biçimi gibi yenilikler yaptı. 5 Mart 1914 tarihinde Nâciye Sultan ile evlenen Enver Paşa, İttihat ve Terakkî Cemiyeti tarafından Almanya ile ittifak anlaşması sağlamak için girişimlerde bulunmak üzere görevlendirildi. Enver Paşa'nın ilk girişim ve teklifleri Alman İmparatorluğu'nun İstanbul büyükelçisi Hans von Wangenheim tarafından reddedildi. Daha sonra Avusturya-Macaristan yetkililerinin de baskıları ile Wangenheim'in ve Şansölye Betmann-Hollweg'in itirazlarına rağmen Kayser II. Wilhelm'in şahsî emriyle 2 Ağustos 1914 tarihli ittifak anlaşması imzalandı. Genel kanaatin aksine, ittifak anlaşması talebi Almanlar'dan gelmediği gibi bu alanda ittifaka yanaşmamakta uzun süre direnen de Alman İmparatorluğu olmuştur. Dolayısıyla Enver Paşa'nın Osmanlı Devleti'ni bir oldubitti sonucunda Almanlar'la ittifak anlaşması imzalamaya zorladığı tezi doğru değildir; ayrıca hiçbir büyük Avrupa devleti tarafından ittifak sistemine dahil edilmeyen Osmanlı Devleti'nin Alman ittifakını sağlaması gerek-

tiği konusunda İttihat ve Terakkî liderlerinin tamamı aynı kanaati taşıyordu.

Enver Paşa'nın arkadaşlarından ayrıldığı taraf, ittifak anlaşmasının savaşa girmek zorunda bırakmadığı Osmanlı Devleti'nin Almany'a'nın yanında savaşa girmesini arzulamıyordu. 10 Ağustos 1914 günü Çanakkale önüne gelen Goeben ve Breslau adlı Alman savaş gemileri peşlerindeki İngiliz gemilerinden kaçabilmek için giriş izni isteyince kendisiyle görüşen Kress von Kressenstein'in talebiyle Enver Paşa re'sen verdiği bir emirle gemilerin içeri alınmasını ve eğer takip etmek isterlerse İngiliz gemilerine ateş açılmasını emretti. Takip ettiği tarafsızlık politikası alanında Osmanlı Devleti'ni çok zor durumda bırakan bu karardan sonra da Enver Paşa Almany'a lehine savaşa girilmesi yolundaki baskılarını sürdürdü. Olayları yaşayan bazı subaylar, 22 Ekim 1914'te Enver Paşa'nın Amiral Souchon'a Karadeniz'deki Rus donanmasına saldırılması için şifahi emir verdiğini iddia etmektedirler. Ancak bu konuda yazılı bir emir 25 Ekim 1914'te Enver Paşa tarafından amirale gönderilmişti. 29 Ekim 1914 günü Karadeniz'e manevra gerekçesiyle çıkan Osmanlı donanmasının Rus Çarlığı liman ve gemilerine saldırısı sonrasında Enver Paşa, müttefiklere tazminat ödenerek tarafsızlığın korunması fikrini savunan hükümet üyelerine karşı savaşa giriş tezinin en hararetili savunucusu oldu.

Savaşa girilmesinden sonra Enver Paşa Harbiye nazırı olarak askerî harekâtın yönetimini de ele aldı. Ancak kendisinin tamamen bir Alman kuklası olup onların isteklerini yerine getirmeye çalıştığı şeklindeki görüşler doğru değildir. Bizzat Alman belgeleri, Enver Paşa'nın çeşitli hususlarda Alman askerî yetkilileriyle çatıştığını göstermektedir. Enver Paşa'nın I. Dünya Savaşı sırasındaki fiilî tek kumandası Kafkas cephesinde olmuştur. 1 Kasım 1914'te Osmanlı-Rus sınırını tecavüz eden Ruslar 4 Kasım'da Köprüköy'e gelmişler, Enver Paşa da 3-4 Kasım tarihinde Osmanlı ordusuna ilerleme emri vermiştir. Cepheye giden Enver Paşa, ileri harekâta derhal girişilmesi fikrine karşı çıkan Hasan İzzet Paşa'yı görevinden aldı ve 18 Aralık'ta ileri harekâti başlattı. Maiyetindeki kumandanların itirazlarına rağmen ileri harekâti ağır kış şartları altında sürdüren Enver Paşa, Sarıkamış Harekâti olarak anılan bu harekâttaki 90.000 kişilik ordu mevcudunun çok büyük bir bölümünün

Allahüekber dağlarında donarak ölmesi veya Ruslar tarafından öldürülmesi üzerine 10 Ocak 1915'te cepheyi terk ederek İstanbul'a döndü. Bunun dışında savaş sırasında aktif cephe görevi yapmamış olan Enver Paşa'nın prestiji söz konusu bozgun sebebiyle sarsıldı. 14 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa kabinesinin istifası ile Enver Paşa'nın da Harbiye nazırlığı sona erdi ve 1-2 Kasım 1918'de İttihat ve Terakkî'nin diğer yedi lideriyle birlikte Arnavutköy'den bir Alman denizaltısına binerek Odesa'ya kaçtı. Ülkeyi terkettikten sonra 1 Ocak 1919 tarihli irade ile askerlikten tardedildi.

Enver Paşa'nın ülkeyi terkinden önce Sadrazam Ahmed İzzet Paşa'ya yazdığı mektupta kullandığı ifadeler, onun Azerbaycan'da müstakil bir Türk hükümeti kurmaya çalışacağı itibainı uyandırmaktaydı. Nitekim Kırım'da Berlin'e giden arkadaşlarından ayrılarak amcası Halil Paşa ve kardeşi Nûri Bey'in denetiminde bulunan Kafkasya'daki ordu birliklerine ulaşmak üzere oraya hareket etti. Ancak kayalara bindiren takanın batması sonucunda bunu gerçekleştiremediği gibi bölgedeki birliklerin etkisiz hale getirilerek kumanda heyetinin tutuklandığını öğrenince de Berlin'e gitmeye karar verdi. Nisan 1919'da Berlin'e gidip Babelsberg semtine yerleşti ve Almany'a'da yeniden teşkilâtlanmaya çalışan İttihat ve Terakkî'nin faaliyetinde rol oynadı; ayrıca İngilizler'le de çeşitli pazarlıklarda bulundu, fakat bu alanda bir anlaşma sağlanamadı. Eski arkadaşları Hans von Seect aracılığıyla, Enver Paşa Talat Paşa ile birlikte 1919 Ağustos ayı sonunda Bolşevik liderlerinden Karl Radek'i tutuklu bulunduğu hücresinde ziyaret etti. Radek İttihat ve Terakkî'nin bu iki liderini Moskova'ya davet etti. 10 Ekim 1919 tarihinde Mehmed Ali Sâmî takma adı ve Rusya'daki Türk Hilâl-i Ahmer temsilcisi bir doktor kimliğiyle uçakla Berlin'den Moskova'ya hareket eden Enver Paşa, 13 Ekim'de Königsberg'e ve 15 Ekim'de Shialauli'ye (Litvanya) vardı. Daha sonra Abeli'ye iniş yapan uçak yolcuları Litvanya yetkilileri tarafından gözaltına alındılar ve Kaunas'a gönderildiler. Enver Paşa Kaunas'taki hapisanede iki ay geçirdikten sonra tekrar Berlin'e döndü. Bu sırada hapisten çıkan Radek'in talebi üzerine bazı İttihat ve Terakkî liderleri Moskova'ya hareket ettiler ve 27 Mayıs 1920 tarihinde burada buluştular. Berlin'de kalan Enver Paşa da çeşitli temaslardan son-

ra Altman adına düzenlenmiş sahte belgelerle yola çıktı. Ancak uçağı yine zorunlu iniş yapınca tekrar yakalandı ve Riga Hapishanesi'ne götürüldü. Burada komünist bir Alman yahudisi olarak muamele gören Enver Paşa tekrar serbest bırakıldı. 1920 Ağustos ayının başında üçüncü defa Berlin'i terkeden Enver Paşa Stettin, Königsberg, Minsk ve Smolensk üzerinden 16 Ağustos tarihinde Moskova'ya ulaştı. Burada gayet iyi karşılandı ve Kremlin'in büyük duvarına bakan Sofiskaia Naberezhnaya semtindeki bir konukevine yerleştirildi. Enver Paşa eski İttihatçı arkadaşları ve Orta Asya'dan gelen temsilcilerle görüştü. Ayrıca Çiçerin, Radek, Zinoviev ve Lenin ile görüşmeler yaptı ve Sovyet-Alman temaslarında arabuluculuk görevini üstlendi. Berlin'den Moskova'ya gelmesinde yardımcı olan eski arkadaşı Hans von Seect'e yazdığı 25 ve 26 Ağustos tarihli iki mektuba göre, Troçki ve temsilcisi E. M. Skliansky ile yaptığı görüşmelerde Anadolu hareketine silâh yardımında bulunulmasını istedi ve söz dahi aldı. Yine Sovyetler'in desteğiyle İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadi adında bir örgüt kuruldu. Enver Paşa, 1-8 Eylül 1920 tarihinde Bakü'de gerçekleşen Doğu Halkları Kongresi'ne Libya, Tunus, Cezayir ve Fas'ı temsilen katıldı. Ankara hükümeti de kongrede İbrâhim Tâli (Öngören) tarafından temsil edildi. Ancak bu kongre önemli sonuçlar doğurmadı. Sovyetler'in ihtilâlcı grupları değil Mustafa Kemal, Rızâ Şah, Çang-Kay-Şek, Emânullah Han gibi tarafsız liderlerin yönetimlerini destekleme kararı Enver Paşa'nın işini zorlaştırdı. Ekim 1920 başlarında yeniden Berlin'e döndü ve lüks Grünewald semtine yerleşti. Daha sonra İsviçre'ye giden Enver Paşa burada Hakkı Paşa ile görüşerek Rusya'dan Anadolu'ya askerî yardım göndermek üzere bir gizli teşkilât kurmaya karar verdi. Komitede H. von Seect'in eski yaveri Binbaşı Fischer ve Alman Harp Bakanlığı'nda askerî teçhizat sorumlusu Yüzbaşı Kress de bulunmaktaydı. Ancak Moskova'dan gerekli maddî yardım sağlanamadı. Halil Paşa'nın Enver Paşa'ya yazdığı 4 Kasım 1920 tarihli mektuba göre bu alandaki yeni talepler de Karahan tarafından reddedildi. Enver Paşa 1921 Şubatı sonunda yeniden Moskova'ya gitti ve burada Çiçerin ve yeni Ankara hükümeti temsilcisi Bekir Sâmî Bey ile çeşitli görüşmeler yaptı. 16 Temmuz 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya uzun bir mektup yazarak

kendisinin faaliyetleri hakkındaki şikâyetlere ve Anadolu hareketine el koyma iddialarına karşı çıktı. 30 Temmuz'da Ankara'ya yönelik Yunan saldırısı başladığında Enver Paşa diğer İttihatçı liderlerle birlikte Anadolu'ya geçme fikriyle Batum'a gitti. Bu sırada Trabzon'daki Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti de açıkça onu destekliyordu. 5 Eylül'de burada yapılan ve Halk Şûralar Fırkası toplantısı olarak ilân edilen İttihatçı toplantısında Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne, İttihatçı sürgünlerle soğuk ilişkilerin sona erdirilmesi için başvuruda bulunulması kararlaştırıldı. Ancak Sakarya zaferi Enver Paşa'nın planlarının bir defa daha bütünüyle değişmesine yol açtı. Bakü'yü terkeden Enver Paşa Tiflis, Aşkâbâd ve Merv'e uğradıktan sonra Ekim 1921 tarihinde kendisine refakat eden Teşkilât-ı Mahsûsa eski liderlerinden Kuşçubaşı Hacı Sâmî ve diğer bazı İttihatçılar'la birlikte Buhara'ya gitti. 8 Kasım'da Türk subaylarla birlikte tekrar yola çıktı ve 19 Kasım'da Akbulağ, 21 Kasım'da Başçardak kışlağına ve 24 Kasım'da Gurgantepe'ye ulaştı. Burada Cedîdci aleyhtarı Lakay İsmâil Bey'in esiri durumuna geldi. Şubat 1922 sonunda buradan kurtulan Enver Paşa Ruslar'a karşı savaşan Basmacılar'ı örgütlemek için tekrar Duşanbe ilerisindeki kışaklara gitti. 24 Temmuz'da Ruslar'ın Duşanbe'yi alması üzerine geri çekilerek Satılmış kışlağına vardı. Buradan Belcuvan bölgesindeki Âbideryâ köyüne geçti ve son karargâhını burada kurdu. 4 Ağustos 1922'de karargâhta düzenlenen kurban bayramı töreninde maiyetinde kalan askerlerle bayramlaşırken âni bir Rus baskınına uğradı; yanındaki otuza yakın atlı ile yöneldiği Çegan tepesi mevkiinde giriştiği çarpışmada ön safta vurulurken öldürüldü. Enver Paşa'nın eşyaları müfreze kumandanı Kulikof tarafından Taşkent'e gönderildi. Bu eşyalar daha sonra Moskova'daki askerî müze-ye nakledildi. Cenazesi Âbideryâ köyünde toprağa verildi.

Enver Paşa'nın siyasî ve askerî kariyeri hakkında değişik ve birbirleriyle çelişen yorumlar yapılmıştır. 1908 ihtilâlinde oynadığı rol, Trablusgarp Harbi'ndeki başarıları sebebiyle kamuoyunda büyük prestij kazanan Enver Bey'in aleyhine Mondros Mütarekesi'nin ardından bir kampanya başlatılmış, 1922 sonrasında ise yeni rejim Enver Paşa ve arkadaşlarını gereksiz yere I. Dünya Savaşı'na girilmesinden sorumlu tutmuş, Mütareke

dönemi faaliyetleri de maceracılık olarak yorumlanmıştır. Belirli dönemlerde lehine ve aleyhine yoğun yayın yapılması, Enver Paşa hakkında objektif bir değerlendirilmede bulunulmasını güçleştiren temel sebebi oluşturmaktadır.

Yetiştirdiği dönemin Osmanlı zâbitânı içinde kendini geliştiren Enver Paşa Make-donya'daki çete savaşlarında gösterdiği başarılarla sivrilmiştir. 1908 hareketinde öncü rolü onu halk kahramanı mertebesine getirdiği gibi İttihat ve Terakkî Cemiyeti içindeki durumunu da güçlendirmiş, 1913 Bâbîâli Baskını'ndan itibaren gerek bu örgütün askerî kanadının gerekse Teşkilât-ı Mahsûsa'nın lideri haline gelmiştir. Bu dönemde kendi kaleminde çıkan mektuplar, Enver Paşa'nın Fransızca ve Almanca'yı iyi düzeyde kullanabilen ve Batı düşünürlerinin kitaplarını okuyan bir kişi olduğunu göstermektedir.

Enver Paşa'nın askerî faaliyetlerini değerlendiren yakın arkadaşları ve maiyetindeki subaylar, kendisinin Balkan Harbi'ndeki tensikâtı büyük bir dirayet ve başarı ile gerçekleştirdiğini, ancak I. Dünya Savaşı'nda Doğu cephesi harekâtında aşırı atak girişimi yüzünden Sankamış faciasına yol açtığını belirtirler. Enver Paşa'nın I. Dünya Savaşı'na girilmesindeki sorumluluğu ve rolü ise son dönemlerde yayımlanan Alman ve Avusturya belgelerinden anlaşıldığına göre daha ziyade Goeben ve Breslau zirhlarının Boğazlar'dan geçirilmesi ve Rus limanlarının bombardımanı emrinin verilmesi çerçevesinde şekillenmektedir. Enver Paşa'nın Alman zaferine olan büyük inancı sebebiyle bu olaylarda birinci derecede sorumluluk sahibi olduğuna şüphe yoktur. Onun Mütareke sırasındaki faaliyetleri ise özellikle son dönemlerde yayımlanan belgelerin ışığı altında şahsî girişimler olmaktan ziyade İttihat ve Terakkî kadrosunun faaliyetleri olarak değerlendirilmelidir. Ancak Enver Paşa'nın maceracılık boyutlarına varan hareketleri konusunda yorumda bulunulurken içinde yaşadığı çağın da bir maceracılar çağı olduğu hesaba katılmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Arşiv Kaynakları. Enver Paşa hakkında en önemli bilgiler Türk Tarih Kurumu Arşivi'nde bulunmaktadır; Alman Dışişleri Bakanlığı (Auswaertiges Amt) arşivlerinde bir dosya (Kafkasya'daki faaliyetleri); London Public Record Office, General Correspondance, F.O 371/6353 E 1093, 371/7947-6421 (1918-1922 dönemindeki faaliyetleri); BA, BEO, *Rumeli Vilayeti Mufettişliği Şifre Defteri*, nr. 1259 (dağ çıkışı ile ilgili); Enver Paşa ile ilgili bazı biyografik bilgiler,

İbrahim Temo'nun Mecidiye'den Karl Süssheim'a gönderdiği ve Nachlass Süssheim / Preussischer Kulturbesitz / Orientabteilung'da (Berlin-Almanya) bulunan mektuplarda verilmektedir. *The Green Crescent under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia 1919-1922* (nşr. M. Yamauchi), Tokyo 1991 (Enver Paşa hakkında TTK Arşivi'nde bulunan belgelerin önemli bir bölümüdür); *Kendi Mektuplarında Enver Paşa* (nşr. M. Şükrü Hanioglu), İstanbul 1989 (The University of Yale, Ernst Jaek belgeleri 1911-1913 döneminde bir Alman hanıma yazdığı mektuplar); Friedrich Perzynski, *Enver Pasha um Tripolis* (nşr. Hugo-Brukmann Verlag), Munich 1918; a.e.: *Müzâkerâtu Enver Paşa ft Trablusgarb* (trc. Abdülmevlâ Sâlih el-Harîr), Trablusgarb 1979 (mektuplardaki Avrupa aleyhtarı ve panislâmist fikirler sansür edilmiştir).

Biyografik Eserler. *Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908* (nşr. Halil Erdoğan Cengiz), İstanbul 1991; Kurt Okay, *Enver Pasha der Grosse Freund Deutschlands*, Berlin 1935; Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver, Cemal*, İstanbul 1944 (bu iki eserde önemli hatalar bulunmaktadır); Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihad ve Terakkî Erkânı* (1960), İstanbul 1990; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya: Enver Paşa*, İstanbul 1970-72, I-III (Enver Paşa'nın otobiyografik bir defterinden istifade edilerek yazılmıştır, metinde bazı küçük hatalar vardır); E. J. Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish Nationalist Movement 1908-1926*, Leiden 1984; "Enver Paşa'nın Dul Eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları", *Vatan*, İstanbul 15 Aralık 1952 - 21 Ocak 1953; Azade - Ayşe Rorlich, "Fellow Travellers: Enver Pasha and the Bolshevik Government 1918-1920", *As.Af.*, LXIX (1982), s. 286-296.

Yardımcı Kaynaklar. Ahmed Niyâzi, *Hâtırat*, İstanbul 1326; Said Halim ve Mehmed Talat Paşa Kabinelerinin *Dîvânîâli'ye Sevkleri Hakkında Dîvâniye Mebusu Fuad Bey Tarafından Verilen Takrir Üzerine Berâ-yı Tahkikat Kur'a İsabet Eden Beşinci Şu'be Tarafından İcrâ Olunan Tahkikat ve Zaptedilen İfâdâtı Muhtevîdir*, İstanbul 1334; Cemal Paşa, *Hâtırat 1913-1922*, İstanbul 1922, tür.yer.; C. Mühlmann, *Deutschland und die Türkei 1913-1914*, Berlin 1929, tür.yer.; P. Muratoff, *Caucasian Battlefields*, Cambridge 1953, tür.yer.; Ali Fuad Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, İstanbul 1955, s. 50-57, 157-188; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1960, tür.yer.; Zeki Velidî Togan, *Hatıralar*, İstanbul 1969, s. 384-405, 455-458; Feroz Ahmed, *The Young Turks*, London 1969, tür.yer.; Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa*, İstanbul 1975, I; Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1989, III, bk. İndeks; J. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü* (trc. Kemal Turan), İstanbul 1990, tür.yer.; Türk-kaya Ataöv, "1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakü) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı", *SBFD*, XXXIX (1974), s. 43-51; Charles D. Haley, "The Desperate Ottoman: Enver Pasha and the German Empire-I", *MES*, XXX/1 (1994), s. 1-51; D. A. Rustow, "Enver Pasha", *EI²* (İng.), II, 698-701.

M. ŞÜKRÜ HANIOĞLU